

Lilia Citko

DOI: 10.15290/sw.2024.24.07

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: l.citko@uwb.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8340-4814

Wydawnictwa religijno-dydaktyczne XVI–XVIII wieku z Zabłudowa i Supraśla jako źródła do badań historycznojęzykowych

Słowa kluczowe: Zabłudów, Supraśl, druki cyrylickie XVI–XVIII wieku, język cerkiewno-słowiański, „prosta mowa”

Włączenie znacznej części ziem białoruskich i ukraińskich w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) i Korony Polskiej stworzyło nową sytuację kulturową, w której tradycja cerkiewno-ruska stopniowo stawała się składnikiem wieloetnicznej i wielowyznaniowej kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warto podkreślić, że była to tradycja w pełni ugruntowana, z ukształtowanym systemem literackim opartym na języku cerkiewno-słowiańskim i staroruskim. Prawosławni obywatele Rzeczypospolitej, nie zrywając duchowych więzi z kulturą wschodniochrześcijańską i językiem ruskim, starali się twórczo wykorzystać nowe środowisko i możliwości, co przyczyniło się do intensywnego rozwoju różnych gatunków piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego [Naumow 2013, 55–62; Kuczyńska 2017, 196–237], upowszechnienia druku cyrylickiego [Błońska, Bułhak 1992, 179–189; Jaroszewicz-Pieresaławcew 2003; Немировский 1979] oraz rozwoju szkolnictwa i oświaty wśród Rusinów [Nosilia 2017, 141–173]. W różnych sferach kultury i religii duże znaczenie zyskał mecenat sztuki. Wśród mecenasów i darczyńców byli arystokraci, drobna szlachta, duchowieństwo i klasztory [por. Naumow 1996, 11–43; Mironowicz 1990, 245–264].

Takiemu właśnie mecenatowi zawdzięczają swoją działalność dwie najstarsze podlaskie drukarnie – w Zabłudowie i w Supraślu. Wydane przez te typografie w XVI–XVIII wieku druki stwarzają możliwość prześledzenia zjawisk przenikania się elementów kultury *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa*, stanowiąc jednocześnie interesujące źródła do badań nad udokumentowanym w nich językiem. W artykule podjęta została próba scharakteryzowania wybranych aspektów języka wydawnictw cyrylickich, ze szczególnym uwzględnieniem tekstów o orientacji religijno-dydaktycznej, jako tych, które w większym stopniu niż literatura *stricte* teologiczna odzwierciedlają żywy język swoich czasów.

Wydawnictwa zabłudowskie XVI wieku

Pierwsza drukowana książka na Podlasiu wydana została w niecałe 80 lat po ukazaniu się w krakowskiej drukarni Szwajnpolta Fiola najstarszych cyrylickich ksiąg cerkiewnosłowiańskich. Była nią *Ewangelia pouczająca* (*Евангеліе оучительное*), wydrukowana w 1569 roku w typografii Grzegorza Chodkiewicza w Zabłudowie. Geneza zabłudowskiej oficyny ma związek z działalnością kulturalną Chodkiewicza – hetmana WKL, wykształconego, ambitnego i odgrywającego ważną rolę w życiu politycznym możnowładcy [Mironowicz 1990, 251]. Rywalizując z mecenasami protestantyzmu – Radziwiłłami, w obliczu narastającego zagrożenia ze strony ruchu reformacyjnego, Chodkiewicz stworzył na Podlasiu ośrodek służący podniesieniu rangi społeczności prawosławnej w państwie polsko-litewskim. Realizacji tej idei służyło sprowadzenie do Zabłudowa, przybyłych w 1566 roku na Litwę, dwóch znamienitych drukarzy moskiewskich – Iwana Fiodorowa i Piotra Mścislawca – wydawców pierwszej datowanej książki ruskiej – *Apostoła* z 1564 roku. 8 czerwca 1568 roku Fiodorow i Mścislawiec przystąpili do druku zabłudowskiej *Ewangelii pouczającej*, a 17 marca 1569 roku druk ukończono. We wschodniej tradycji religijnej *Ewangelia pouczająca* stanowiła zbiór homilii, pouczeń ewangelicznych na poszczególne tygodnie i święta. Uważa się ją za swoisty odpowiednik katolickich i protestanckich postylli, np. popularnej w końcu XVI wieku postylli Mikołaja Reja (*Świętych słów a spraw Pańskich [...] kronika albo postylla...* z 1557 roku) oraz pierwszej w języku polskim katolickiej postylli Jakuba Wujka (*Postilla catholica...*, 1573).

Księgę otwiera obszerna przedmowa Chodkiewicza do czytelników, której treść i styl wypowiedzi świadczą, że był on znawcą piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, przejawiającym zdolności literackie. Pisał w języku cerkiewnosłowiańskim z wpływami białoruszczyzny. Oprócz przedmowy *Ewangelia* zawiera słowo drukarzy do czytelników oraz 77 pouczeń ewangelicznych na niedziele i święta całego roku. Po raz pierwszy zamieszczono w niej również w formie drukowanej jedno z najznamienitszych dzieł literatury staroruskiej XII wieku, *Słowo na Wniebowstąpienie* św. Cyryla Turowskiego (*Кирилла недостоинного мниха слово на вознесение г҃не*) [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 43].

23 marca 1570 roku ukazało się drugie wydawnictwo zabłudowskiej typografii, *Psalterz z Horologionem* (*Псалтырь с Часословцем*), wydany przez samego Fiodorowa¹. Pierwszą część księgi wypełniają teksty psalmów. Na tle wcześniejszych redakcji *Psalterz* zabłudowski wyróżnia się, w opinii badaczy, obecnością osobliwych krótkich objaśnień przed psalmami, nietypowych dla tradycji wschodniosłowiańskiej, powstałych przypuszczalnie pod wpływem wzorców polskich i czeskich [Немировский 1979, 134]. Druga część zbioru, *Czasosłowiec*, przedstawia porządek nabożeństw cerkiewnych oraz tropariony niedzielne i hymny liturgiczne; zamieszczono w niej również tabele zawierające obszerne obliczenia astronomiczno-chronologiczne dotyczące cyklu paschalnego, słonecznego i księżycowego i in. W części wstępnej znalazły się ponadto przedmowy Fiodorowa, Chodkiewicza oraz obszerne wprowadzenie anonimowego autora dotyczące m.in. treści księgi oraz korzyści płynących z jej lektury [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 45].

Mimo krótkotrwałej działalności typografii zabłudowskiej, wytłoczone tu dwie księgi liturgiczne wywarły znaczący wpływ na praktykę wydawniczą na ziemiach WKL. Stworzone w niej przez Fiodorowa i Mścisławca swoiste archetypy graficzno-ornamentacyjne stały się wzorem dla innych oficyn, m.in. wileńskiej typografii Wasyla Haraburdy przy druku *Ewangeli* pouczającej ok. 1580 roku [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 82], drukarni braci Mamoniczów przy wydaniu *Psalterza* z 1586 roku, oraz edycji *Psalterzy* lwowskich z 1637 i 1655 roku. Uczeń drukarzy z Zabłudowa, Hryń

¹ Piotr Mścisławiec, po wyjeździe z Zabłudowa, przeprowadził się do Wilna (1569), gdzie wspólnie z Kuźmą Mamoniczem założył drukarnię [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 59].

Iwanowicz², zasłynął jako twórca czcionek cyrylickiej kursywy użytej przez dom Mamoniczów do druku III *Statutu litewskiego* z 1588 roku [Mironowicz 1990, 263]. Grafika wydań zabłudowskich przetrwała w sztuce drukarskiej do XVIII wieku, utrwalona nie tylko w wydaniach cyrylickich, ale i w drukach tłoczonych czcionką łacińską. Wydania Fiodorowa i Mścislawca stanowiły przejaw zetknięcia się dwóch typów sztuki zdobniczej – wschodniej i zachodniej. Takie jej elementy jak: zastawki, finaliki, inicjały nawiązywały do wydań moskiewskich, natomiast wprowadzony przez drukarzy na odwrotnej stronie karty tytułowej *Ewangeli*i drzeworyt, przedstawiający herb Grzegorza Chodkiewicza, był wyraźnym nawiązaniem do zachodniego stylu zdobnictwa [Błońska, Bułhak 1993, 188].

Oba druki zabłudowskie, zarówno *Ewangelia*, jak i *Psalterz*, po śmierci hetmana zostały подарowane przez wdowę po nim, Katarzynę Wiśniowiecką, monasterowi supraskiemu [Немировский 1979, 87]. Ponad sto lat później w tym klasztorze, podporządkowanym już władzy biskupów unickich, powstał jeden z ważniejszych bazyliańskich ośrodków wydawniczych Rzeczypospolitej, a istotną część jego produkcji stanowiły nadal druki cyrylickie [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 124–140].

Wydawnictwa supraskie XVIII wieku

Powstanie drukarni Supraśl zawdzięcza staraniom metropolity kijowskiego Cypriana Żochowskiego. Po jego śmierci (1693) przeniesiono urządzenia typograficzne z warsztatu przy klasztorze Świętej Trójcy w Wilnie do Supraśla. Ponadstuletnia działalność supraskiej oficyny zaowocowała wydaniem łącznie 456 tytułów [Cubrzyńska-Leonarczyk 1993, 182]. Druki w języku polskim liczyły 304 pozycje, cyrylickie – 105³, łacińskie – 46, litewskie – 1.

Supraskie wydawnictwa cyrylickie były skierowane do dwojakiego rodzaju odbiorców. Do lat 70. XVIII wieku tłoczono książki przeznaczone wy-

² Działalność utalentowanego, ale mało znanego podlaskiego drukarza i rytownika Hrynia Iwanowicza przybliży publikacja A. Mironowicza [Mironowicz 2016].

³ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 129] koryguje tę liczbę do 85 pozycji, wyjaśniając, że adres wydawniczy supraskiej drukarni był wykorzystywany w latach 1793–1797 przez typografię F. Kartaszowa w Kłińcach (gubernia czernigowska) do wydrukowania 22 pozycji.

łącznie dla środowiska unickiego, następnie – prawdopodobnie ze względów finansowych – rozpoczęto drukowanie ksiąg również dla środowiska staroobrzędowców [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 128]. Przeważały wśród nich księgi liturgiczne, jednak pojawiały się także wydawnictwa o charakterze dydaktycznym. Wzrost produkcji tego typu literatury nastąpił po ważnym w historii Cerkwi unickiej wydarzeniu – synodzie zamojskim (1720), na którym wprowadzono wiele postanowień mających na celu łatinizację liturgii i obrzędowości wschodniej. Główny inicjator synodu – ówczesny metropolita i archimandryta monasteru w Supraślu – Leon Kiszka – stał się inicjatorem licznych publikacji mających na celu podniesienie poziomu języka cerkiewnosłowiańskiego wśród duchowieństwa unickiego [Kopzo 2020, 54].

Edycje religijno-dydaktyczne wydane przez drukarnię bazyliańską w Supraślu można podzielić na literaturę normatywno-leksykograficzną i księgi liturgiczne, które oprócz swego podstawowego celu kościelno-użytkowego pełniły również funkcje poznawczo-edukacyjne. Psalterze, „małe” czasosłowy i Ewangelie pouczające były szczególnie często wykorzystywane do celów dydaktycznych. Niektóre wydania psalterzy zawierały specjalny wstęp adresowany do nauczycieli, np. wydany w 1780 roku psalterz rozpoczynał się od słów: *Наказание ко учителем, како им учиту демеѣ грамоте и како детем учиться*. Autorzy przedmów do podręczników zwracali się do młodzieży z apelem o chrześcijańskie postępowanie w życiu i szacunek dla tradycji przodków. Jak podaje Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 138–140], tego typu książki wydawane były w Supraślu wielokrotnie: *Евангеліе учительное* (1790), *Часослов/Часовник* (6 razy w latach 1772–1791), *Псалтырь* (6 razy w latach 1780–1791 i później). Ukazało się także wiele wydań elementarzy, wykorzystywanych do nauki czytania i pisanie, przeznaczonych zarówno dla prawosławnych, unitów, jak i staroobrzędowców. Pierwszy znany unicki *Букварь языка славенского* został wydrukowany w Supraślu w 1715 roku, sześć kolejnych wydań ukazało się w latach 1727–1795. Wydano tu również dwie cerkiewnosłowiańskie *Азбуки* (1781, 1788), będące przedrukami wydań z Moskwy i Klińców [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003, 186].

Największym osiągnięciem wydawniczym oficyny supraskiej w zakresie literatury przeznaczonej do nauki języka cerkiewnosłowiańskiego był dwujęzyczny słownik *Лезиконъ сирѣчь Словесникъ славенскіи имѣющъ в себѣ словеса первѣ славенскіа азбучныа, посемѣже полскіа*

благопотребный къ выражмтнїю словесъ славенскихъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ. Ukazał się on drukiem 18 stycznia 1722 roku i zawierał około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich odbitych cyrylicą i około pięciu tysięcy objaśnień polskich tłoczonych łacinką. Z przedmowy do czytelników wynika, iż miał on stanowić pomoc dydaktyczną dla kandydatów do stanu duchownego Cerkwi unickiej, wykazujących się słabą znajomością języka cerkiewnosłowiańskiego⁴. Na popularność słownika jako źródła leksykograficznego wskazywać mogą trzy kolejne jego wznowienia, które pojawiły się w latach 1751, 1756 i 1804 w drukarni bazylianów w Poczajowie⁵. Na jego znaczenie wskazuje również fakt, że ponad sto lat później leksykon stał się podstawą *Podręcznego słownika słowiańsko-polskiego* [Łabyncew, Szczawińska 1995, 29]⁶. Słownik supraski niewątpliwie spełnił więc swoją rolę, a liczne zapisy proveniencyjne w języku polskim, białoruskim, ukraińskim, rosyjskim i łacińskim, zachowane na kilkudziesięciu ocalałych egzemplarzach⁷, świadczą o zróżnicowaniu narodowym jego czytelników.

W 1722 roku pojawiło się jeszcze jedno interesujące wydawnictwo oficyny supraskiej *Собраніе припадковъ краткое, и Дѣловымъ особомъ потребное*, tradycyjnie określane jako „katechizm synodu zamojskiego”. Książka składa się z kilku części: przedmowy do czytelników autorstwa unickiego metropolity kijowskiego Lwa Kiszki w języku cerkiewnosłowiań-

⁴ Por. fragment wstępu: „яко сотный Іерей, едва Славенскій разумѣть языкъ, невѣдай что чтеть, въ Божественной Службѣ, съ погибелію своеа, и порученныхъ Паствѣ его душъ”.

⁵ Edycje poczajowskie z 1751 i 1756 roku, zawierające nieznacznie zmienioną listę słów, ukazały się w zestawie *Богословии правоучительной* [Лабынцев, Щавинская 1995, 29].

⁶ Pełny tytuł źródła: *Приручный словарь славено-польскій, или Собрание речений славенскихъ неудобъ разумѣтельныхъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ, на языкъ польскій толкованыхъ* / *Słownik słowiańsko-polski: Zawierający w sobie mniej teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znajdujące się słowa, dla użytku Duchowieństwa, wyznawców obrządku greckokatolickiego, miłośników starożytnego języka słowiańskiego*, Львів/Lwów 1830. Jego kompilatorem i autorem przedmowy był grekokatolicki ksiądz, pisarz, Józef Lewicki.

⁷ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew [2003, 191] pisze o 30 zachowanych egzemplarzach słownika, natomiast J. Łabyncew i L. Szczawinska (Лабынцев, Щавинская 1995, 31) wspominają o 40 egzemplarzach, z których 6 znajduje się w zbiorach polskich bibliotek: Biblioteki Narodowej w Warszawie (2 egz.), Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Biblioteki Kórnickiej PAN i in.

Jeden egzemplarz Leksykonu supraskiego o sygnaturze 8556 przechowywany jest ponadto w Muzeum Podlaskim w Białymstoku. Stał się on podstawą reedycji źródła [Citko 2012].

skim, katechizmu w formie pytań i odpowiedzi w „prostej mowie” oraz słownika cerkiewnosłowiańsko-polskiego, zawierającego głównie słownictwo sakralne. Publikacja reprezentuje gatunek tekstu znany jako *teologia moralna*, który był popularny w XVIII wieku w środowisku bazylianów. Geneza *teologii* wiąże się z postanowieniami synodu zamojskiego, który nakazywał reformę życia kościelnego i religijnego Kościoła greckokatolickiego oraz podniesienie poziomu świadomości religijnej wiernych [Kopzo 2020, 54]. Dzieło, którego autorstwo przypisuje się samemu L. Kiszce⁸, doczekało się wielu przedruków na przestrzeni XVIII wieku. W niezmienionej postaci ukazało się ono w Uniowie w 1732 roku, a z nieco zmodyfikowanym tytułem i treścią – w tej samej drukarni w 1745 roku. Przedrukowywano je także pod nazwą *Богословия правоучительная* w drukarni monasteru poczajowskiego (1751, 1756, 1787) i w typografii lwowskiej (1752, 1756, 1760) [Kopzo 2020, 64]. *Teologie*, napisane w zrozumiałym dla odbiorców języku ruskim, były zwykle adresowane do księży unickich lub adeptów przygotowujących się do posługi kapłańskiej i służyły jako rodzaj wykładni zarówno kwestii dogmatycznych, jak i edukacji etycznej wiernych.

Wydawnictwa religijno-dydaktyczne jako źródła do badań językowych

Omówione wyżej publikacje drukarni z Zabłudowa i Supraśla są cennymi źródłami do historii języków zachodnioruskich, rejestrującymi wiele cech graficznych, fonetycznych, morfologicznych i leksykalnych, które nie są poświadczane w innych zabytkach XVI–XVIII wieku. Na szczególną uwagę zasługują teksty dokumentujące stan „prostej mowy”, która jest nierównomiernie odzwierciedlona w źródłach badanego okresu. Termin *prosta mowa* używany był na określenie zachodniego wariantu języka staroruskiego, który funkcjonował w WKŁ; przez współczesnych badaczy bywa nazywany językiem starobiałoruskim lub staroukraińskim. Paralelnie używano również określeń: „ruska mowa”, „język ruski”, „prosta ruska mowa” i in. Język ten, nasycony cechami lokalnych dialektów (białoruskiego, ukraińskiego),

⁸ Źródła zabytku zostały omówione w artykule M. Korzo [Kopzo 2020, 53–67].

głównie w fonetyce i słownictwie, oraz poddany rosnącym wpływom polskim (zwłaszcza od XVI wieku), rozwijał się w opozycji do cerkiewnosłowiańskiego, który miał status języka sakralnego, ale ograniczoną funkcję społeczną. „Prosta mowa”, pełniąc przede wszystkim funkcje pragmatyczne, stopniowo rozszerzała zakres swego użycia, obejmując różne gatunki piśmiennictwa: dokumenty prawne i administracyjne, literaturę piękną, kroniki, prozę epistolarną, a w końcu literaturę religijną, w tym przekłady Pisma Świętego, homiletykę, hagiografię i dzieła polemiczne [Мозер 2002, 221–260; Naumow 2002, 38; Мякишев 2008, 26–32; Temčinas 2017, 81–120].

W drukowanych wydaniach zabłudowskich, które były szeroko stosowane w nauczaniu czytania i pisania, niektóre cechy żywej mowy można prześledzić na podstawie przedmów. Na przykład przedmowa Grzegorza Chodkiewicza *Предисловіє книгу сєя до Еwangelii pouczajacej* jest napisana w języku cerkiewnosłowiańskim z domieszką „prostej mowy”⁹. Elementy żywego języka znajdują odzwierciedlenie głównie na poziomie leksykalnym tekstu, por. *помылка, варьста(м) друкарскїи, варстаты друкарскиа, выдруковати, властным накладом, накладу наложити, нежалуючи, за щастливого панованїа, проста молва*. Cechy białoruskie notowane są także w zakresie fonetyki, por. zapisy graficzne wskazujące na dyspalatalizację spółgłosek funkcjonalnie miękkich (*пословицѣ, члвцы, елицы, млатежѣ*) czy dysymilację *z > κ* (por. *оумякчиче*). Jak wynika z ustaleń Niemirowskiego [1979, 128–129], niektóre z wymienionych zjawisk językowych dokumentuje również przedmowa do *Psalterza*¹⁰. Ogólnie rzecz biorąc, treść i styl przedmów świadczą o tym, że Chodkiewicz był niepozbawionym zdolności literackich znawcą języka i pisma słowiańskiego.

⁹ Autor przedmowy tak określa swój język, tłumacząc jednocześnie przyczynę rezygnacji z pierwotnego pomysłu przekładu tekstu na język ruski: „Помыслиль же быть (...), иже бы сїю книгу выразумїа ради просты^х люди преложити на *простую молву*, и имѣть есми о то^м попеченїе великое. И совещаши ми люди м^нры в то^м писмѣ оученые, иже прекладанїемъ з давныхъ пословицъ на новые помылка чинитсѣ немалаа. Якоже иннѣ обрѣтаетсѣ в книгахъ новаго перевода”.

¹⁰ Zdygitalizowana wersja zabłudowskiego *Psalterza*, udostępniona przez Rosyjską Akademię Narodową, nie zawiera wszystkich kart początkowych, w związku z czym nie można zapoznać się treścią przedmów. Por. https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_6336.

Niewątpliwą wartość lingwistyczną należy przypisać również XVIII-wiecznym publikacjom typografii w Supraślu. Teksty drukowane tego okresu mają szczególne znaczenie dla badania historii języków zachodnioruskich. W językoznawstwie białoruskim drugiej połowy XX wieku przeżywały bowiem poglądy mające charakter aksjomatu, zgodnie z którym czasy XVII–XVIII wieku uważane były za okres upadku języka starobiałoruskiego, a jego funkcjonowanie ograniczać się miało wówczas do odmiany ustnej, potocznej. Weryfikacja tych poglądów i wysunięcie nowych hipotez na temat ciągłości rozwoju języka białoruskiego stało się możliwe w szczególności dzięki badaniom tekstów religijnych z XVIII wieku [Getka 2018, 177–190].

Pod tym względem ważnym źródłem do analizy stanu języka białoruskiego w badanym okresie stało się *Собраніе прупадковъ*. Szczególnie cenny materiał zawiera 272-stronicowa część katechizmowa, która odzwierciedla specyfikę wszystkich poziomów językowych. Leksyka zabytku, dokumentująca życie społeczne, kulturalne i religijne Białorusinów, łączy w sobie słownictwo różnego pochodzenia. Obok rodzimych wyrazów wschodniosłowiańskich znajdują się polonizmy (*млеко, оброна, цнота, рачити, вонтпливий, лацне*), wyrazy cerkiewnosłowiańskie (*агнецъ, дщерь, древо, злато, отрокъ*), a także zapożyczone przez medium polskie leksemy greckie i łacińskie (*афеумтъ, гермафродитъ, неофитъ, оффициалъ*).

Charakterystyczne cechy języka białoruskiego w dziedzinie fonetyki oddają zapisy odzwierciedlające: refleksację *ɲ* w postaci [e]¹¹: *речи, телесный, в потребе, чрево* (równolegle zachowywana jest litera *ɲ*: *вѣры, рѣчи, обѣтница, хлѣба, мѣсто, грѣху*); stwardnienie [p']: *присланный, вѣрыти, которыи* oraz [ɕ']: *працы, интенцыя*; przypadki dyspalatalizacji [ш', ж', ч']: *ажъ, вѣрышъ, нашы, рѣчъ*; obecność afrykat na miejscu etymologicznych [ɖ'] i [ɖ'ʲ]: *зацмятсѧ, цѣотку* (o ile zapisy tego typu są nieliczne, mogą odzwierciedlać polski wzorzec graficzny); przejście [e] w [o]: *малѣжонку, злучоными, прывошъ*; osobliwy sposób oddania białoruskiej

¹¹ Zmiana *ɲ* na [i], typowa dla języka ukraińskiego i niektórych dialektów południowobiałoruskich [Бекслер 2004, 161], nie jest udokumentowana w analizowanym tekście. Jednocześnie należy odnotować przypadki użycia grafemu *ɲ* w miejsce etymologicznego [i], por. *мовѣти, носѣти, ходѣти, вѣна*. A. Żurawski uznaje to za swoistą cechę ortograficzną zabytku, choć nie wyklucza też specyfiki refleksacji *ɲ* w gwarach podlaskich [Жураўскі 2006, 394].

afrykaty [дж]: *дрождзистое, зездзату*; likwidacja hiatu za pomocą [в]: *навукѣ*; obecność niezgłoskotwórczego [ŷ], konsekwentnie realizowanego w pisowni w postaci -ѣ в formach 3. os. czasu przeszłego, por. *быѣвѣ, кинувѣ, сказаѣвѣ*.

Najmniej białoruskich innowacji w języku zabytku można zaobserwować na poziomie morfologii. Tekst *Собраніе нрпунадковѣ* dobrze zachował osobliwości języka cerkiewnosłowiańskiego w obrębie wszystkich części mowy. Jedyne kategoria imiesłowów charakteryzowała się znaczną wariantowością, dokumentującą równoległe stosowanie form cerkiewno- i wschodniosłowiańskich, por. *ранящии, тримающии, глядящии // радящии, помагающии, друкующии*. Formy imiesłowów przymiotnikowych czynnych były wykorzystywane z typowym dla białoruszczyzny sufiksem: -чи, np. *дякуючи, мовячи, чинячи, працуючи*, podobnie imiesłowy przysłówkowe uprzednie cechowała derywacja za pomocą białoruskiego sufiksu -вши, por. *взявши, покинувши, пришовши*.

Pewną wartość lingwistyczną reprezentuje także wydanie leksykograficzne drukarni supraskiej znane jako *Лексиконѣ сирѣчь Словесникѣ Славенскій*. Źródło to, opracowane na podstawie dzieła Pamby Beryndy *Лексиконѣ славенорусскій и именѣ толкованіе*, było pierwszym przekładowym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim. Funkcjonalno-użytkowy charakter *Leksykonu* (przeznaczony był dla unickich kandydatów do kapłaństwa) spowodował istotne modyfikacje jego mikro- i makrostruktury w porównaniu z wcześniejszym protografem¹². Celem leksykograficznych zamierzeń bazylianów z Supraśla było stworzenie podręcznego słownika, tłumaczącego za pomocą polskich odpowiedników niejasne wyrazy pojawiające się w księgach liturgicznych.

Rejestr haseł w *Leksykonie* supraskim obejmuje głównie słownictwo cerkiewnosłowiańskie, odzwierciedlające charakterystyczne dla tego języka cechy fonetyczne i morfologiczne, a semantycznie tworzące obszerną i zróżnicowaną kategoriałnie grupę terminów sakralnych (por. *упостасѣ, таинство, просфомидіа, просфора, параклисѣ, кивотѣ, ладанѣ, епендитѣ, инокѣ*). Ponadto słownik rejestruje słownictwo abstrakcyjne (*распрѣ, ропоѣ, скверна, страѣ, дерзновеніе*) oraz leksykę związaną z życiem codzien-

¹² Struktura słownika została scharakteryzowana we wstępie do fototypicznego wydania *Leksykonu* [Citko 2012, 29–35].

nym (m.in. nazwy zawodów: *ковачъ, звозичикъ, вознакъ*; nazwy zwierząt, niekiedy egzotycznych): *нулюкъ, нуфукъ, рѣбка, удодъ*; słownictwo nacechowane stylistycznie, potoczne, por. *тпрубыхъ* „żołądek”). Rejestr wyrazów hasłowych dokumentuje również słownictwo zapożyczone z języka polskiego, który w okresie powstania źródła, tj. w XVIII wieku, stanowił integralną część leksyki języków zachodnioruskich, np. *катехуменъ, некло, сакраментъ, велможя*. Zasadniczo jednak polszczyzna została wykorzystana jako metajęzyk w części objaśniającej słownika. Pełniąc tę funkcję, utrwaliła wiele regionalizmów fonetycznych i leksykalnych powstałych pod wpływem języków ukraińskiego i białoruskiego, por. *brozna* – pol. *bruzda*, brus. *бапазна*, ukr. *борозна* *bruzda*; *otruta* – pol. *trucizna*, brus. *ампыма*, ukr. *омпыма* *trucizna*¹³. Wszystko to sprawia, że słownik supraski może być źródłem interesujących danych również dla historii tzw. polszczyzny kresowej, rozwijającej się przez kilka stuleci w kontakcie z substratem ruskim.

Zakończenie

Druki cyryliczne obu podlaskich oficyn zajmują ważne miejsce w dorobku drukarstwa zachodnioruskiego. Stworzone w Zabłudowie przez moskiewskich drukarzy wzory typograficzne, łączące w sztuce zdobniczej elementy wschodniosłowiańskie z zachodnioeuropejskimi, zachowały się w wydaniach licznych drukarni WKL aż do XVIII wieku. Innym, nie mniej ważnym aspektem funkcjonowania drukarni był jej wpływ na świadomość religijną i narodową prawosławnej społeczności państwa polsko-litewskiego. Wydawnictwa zabłudowskie, drukowane w języku cerkiewnosłowiańskim, wykorzystujące jednak również „prostą mowę”, służyły rozpowszechnianiu tekstów liturgicznych wśród prawosławnych wiernych, stając się jednym z narzędzi reformowania Cerkwi, którą wewnętrznie osłabiała laicyzacja duchowieństwa, natomiast zewnętrznie – ruchy reformatorskie.

Zróznicowane tematycznie cyryliczne edycje oficyny bazylikańskiej w Supraślu, od ksiąg liturgicznych po literaturę dydaktyczną, adresowane były do

¹³ Polskie słownictwo objaśniającej części słownika supraskiego było przedmiotem badań W. Witkowskiego [1992, 209–213] i L. Cítko [2020, 595–605].

środowisk unickich, staroobrzędowych i prawosławnych zarówno w Rzeczypospolitej, jak i poza jej granicami (w państwie moskiewskim). Odzwierciedlając przenikanie się tradycji *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa* po unii brzeskiej (1596), publikacje supraskie stały się przejawem otwartości kultury tworzonej przez różne grupy narodowościowe i wyznaniowe państwa polsko-litewskiego. Ważnym elementem tej kultury był język, w swej podstawie cerkiewnosłowiański, ale w coraz większym stopniu dokumentujący również cechy żywej mowy. XVI-wieczne druki zabłudowskie (w szczególności przedmowy do nich), głównie jednak XVIII-wieczne teksty religijno-dydaktyczne wydawnictw supraskich, są cennymi źródłami do badań utrwalonego w nich języka białoruskiego. Te ostatnie stanowią równocześnie dowód na ciągłość jego rozwoju.

Zwrócenia uwagi wymaga również fakt, że analizowane zabytki odzwierciedlają związki i wzajemne procesy interferencyjne współfunkcjonujących w granicach WKL języków. Efekty tych procesów najdobitniej dokumentują druki supraskie. Zyskująca od końca XVI wieku coraz wyższą rangę kulturalną polszczyzna stała się dawcą (bezpośrednim lub pośrednim z języków zachodnioeuropejskich) wielu zapożyczeń funkcjonujących w ruszczyźnie. Jednocześnie sama doświadczała wpływu substratu ruskiego, którego przejawem stały się tzw. kresowizmy, odnotowane również w omawianych tekstach.

Źródła archiwalne

Предисловіе книги сел. Евангеліе оучительное, 1569, Заблудов, [w:] J. Łabyncew, Ł. Szczawinska, 1995, *W mieście zwanym Zabłudowem*, Białystok.

Собраніе припадковъ краткое, и Дѣховнымъ особомъ потребное. Имѹщее в себѣ Наѹки о Сакраментѹхъ, о десяти Божіихъ Приказаніяхъ, о Приказаніяхъ Церковныхъ, и о Наѹцѣ Христіанской, съ выкладомъ Символа, или Исповѣданія Вѣры Православныя Кафолическія, съ выкладомъ Мѣтвы: Оче нашъ и Бѣѣ Дѣо. Такожде Наѹки, како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжовъ в Вѣры Православной содержащее, 1722, Супрасль.

Лезиконъ сирѣчь Словесникъ славенскій имѹющъ в себѣ словеса первѣе славенскія азбучныя, посемѣже полскія благопотребныя къ выразѣмнїю словесъ славенскихъ, обрѣтающихся въ книгѣхъ церковныхъ, 1722, Супрасль.

Literatura

- Błońska M., Bułhak H., 1993, *Na tropach ksiąg cyrylickich wydawanych w państwie polskolitewskim w XV–XVIII wieku. Próba charakterystyki*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. W. Witkowski, J. Rusek, A. Naumow, Kraków, s. 179–189.
- Citko L. (red.), 2012, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*. Reedycja leksykonu z 1722 roku: *Лезиконъ сирѣчь Словесникъ славенскіи имѣющъ в себѣ словеса первѣе славенскіа азбучныа, посемѣе полскіа*, Białystok.
- Citko L., 2020, *Słownictwo regionalne polskojęzycznej części Leksykonu supraskiego (1722) na tle słowiańskim*, „Slavia Orientalis” LXIX, nr 3, s. 595–605.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., 1993, *Oficina supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa.
- Getka J., 2018, *Belorusskij ŋzyk XVIII v. – issledovatel’skie postulaty*, „Studia Białorutenistyczne”, nr 12, s. 177–190. [Getka J., 2018, *Белорусский язык XVIII в. – исследовательские постулаты*, „Studia Białorutenistyczne”, nr 12, s. 177–190.]
- Jaroszewicz-Pieresławcew Z., 2003, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.
- Korzo M.A., 2020, *Nekotorye zamečaniâ ob istočnikah uniatskogo bogosloviâ rubeža XVII i XVIII vv.: k 300-letiu zamojskogo sobora 1720 g.*, „Vestnik PSTGU. Seria II: Istoriâ. Istoriâ Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi”, No. 97, s. 53–67. [Korzo M.A., 2020, *Некоторые замечания об источниках униатского богословия рубежа XVII и XVIII вв.: к 300-летию замойского собора 1720 г.*, „Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви”, № 97, с. 53–67.]
- Kuczyńska M., 2017, *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, [w:] *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. XI, *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, red. M. Kuczyńska, Warszawa, s. 196–237.
- Łabyncew J., Szczawinska Ł., 1995, *W mieście zwanym Zabłudowem*, Białystok.
- Labyncew Ŭ.A., Šavinskaâ L.L. (sost.), 1995, *Istoriâ knižnoj kul’tury Podlâš’â. Suprasl’skij cerkovnoslavâno-pol’skij slovar’ 1722 g.*, Minsk. [Лабынцев Ю.А., Щавинская Л.Л. (сост.), 1995, *История книжной культуры Подляшья. Супрасльський церковнославяно-польський словарь 1722 г.*, Минск.]
- Mâkišev V., 2008, *Ųzyk Litovskogo Statuta 1588 goda*, Kraków. [Мякишев В., 2008, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków.]

- Mironowicz A., 1990, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica” XIX, s. 245–264.
- Mironowicz A., 2016, *Hryń Iwanowicz, nieznany malarz, grawer i drukarz*, Białystok.
- Mozier M., 2002, *Čto takoe prostaâ mova?*, „Studia Slavica [Academiae Scientiarum] Hung[aricae]”, nr 47(3–4), s. 221–260. [*Что такое простая мова?*, „Studia Slavica [Academiae Scientiarum] Hung[aricae]”, nr 47(3–4), с. 221–260.]
- Naumow A., 1996, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków.
- Naumow A., 2002, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków.
- Naumow A., 2013, *Piśmiennictwo cerkiewnosłowiańskie jako składnik kulturowego uniwersum I Rzeczypospolitej*, [w:] *Colloquia Orientalia Bialostocensia*, t. 3: *Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy*, seria I, *Prace dedykowane Profesorowi Swietłanowi Musijenko*, red. A. Janicka, G. Kowalski i Ł. Zabielski, Białystok, s. 55–62.
- Nemirovskij E.L., 1979, *Ivan Fedorov v Belorussii*, Moskva. [Немировский Е.Л., 1979, *Иван Федоров в Белоруссии*, Москва.]
- Nosilia V., 2017, *Oświata ruska na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. XI, *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, red. M. Kuczyńska, Warszawa, s. 141–173.
- Temčinas S., 2017, *Języki kultury ruskiej w Pierwszej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. XI, *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, red. M. Kuczyńska, Warszawa, s. 81–120.
- Witkowski W., 1992, *O polszczyźnie bazylikańskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa, s. 209–213.
- Veksler P., 2004, *Gistaryčnââ fanalogiâ belaruskaj movy: peraklad z anglijskaj*, Minsk. [Векслер П., 2004, *Гістарычная фаналогія беларускай мовы: пераклад з англійскай*, Мінск.]
- Žuraŭski A., 2006, *Apošnââ starabelaruskâ drukavanaâ kniha*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, red. L. Citko, B. Siegień, s. 391–402, Białystok. [Жураўскі А., 2006, *Апошняя старабеларуская друкаваная кніга*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, red. L. Citko, B. Siegień, s. 391–402, Białystok.]

THE 16TH–18TH CENTURY RELIGIOUS-DIDACTIC PRINTS
FROM ZABŁUDÓW AND SUPRAŚL
AS A SOURCE OF HISTORICAL-LINGUISTIC RESEARCH

ABSTRACT

Keywords: Zabłudów, Supraśl, 16th–18th century Cyrillic prints, Old Church Slavonic, “common speech”

The article discusses 16th century prints from the printing houses in Zabłudów and selected 18th century Cyrillic prints from the Basilian printing house in Supraśl. The author focused on the language of these historical documents. The issues concerning the state of the living language, so-called common speech, documented in the texts turned out to be extremely interesting. The Zabłudów prints captured “common speech” to a small extent in the preface to *Евангеліе оучительное* and *Псалтырь с Часословцем*. The Supraśl prints – *Лезиконъ сирѣчь Словесникъ славенскіи* and *Собраніе припадковъ краткое* – reflected living Belarusian language on various levels: lexis, phonetics, morphology. These texts are an important source which confirms the continuity of development of the Belarusian language, in contrast to the opinion about its decline in the 18th century.